

Zrinka BULJEVIĆ

KEFALOMORFNI BALZAMARIJI IZ ARHEOLOŠKOG MUZEJA U SPLITU

HEAD-SHAPED UNGUENTARIA IN THE SPLIT ARCHAEOLOGICAL MUSEUM

UDK: 904-033 (497.5 Split) "652"

Stručni članak

Primljeno: 1. 10. 2001.

Odobreno: 15. 10. 2001.

Zrinka Buljević

HR, 21000 SPLIT

Arheološki muzej

Zrinsko-Frankopanska 25

U Arheološkome muzeju u Splitu čuva se sedam kefalomorfni balzamarija, koji se mogu podijeliti u dva tipa: tip Meduze i tip globularne kose, stariji i mlađi tip. Riječ je o balzamarijima od stakla puhanog u bipartitne kalupe. Tijelo im je u obliku dviju glava, stoga naziv bicefalomorfni balzamariji. Prvima tijelo čine glave dviju sličnih zavodljivih Meduza, prema helenističkom uzoru znanom kao Meduza Rondanini. Datiraju se u 2. st. Sirijsko-palestinskog su, a možda i sjevernoitalskog podrijetla. Takav spaljeni balzamarij pod kat. br. 1, uz primjerak iz Monze, vjerojatno svjedoči i o uporabi ovoga tipa u funeralnom kultu spaljivanja pokojnika na lomači. Balzamariji tipa globularne kose razlikuju se od prethodne skupine ne samo oblikom tijela, koje se sastoji od dva lica dječaćkih ili mladenačkih obilježja s karakterističnom kosom, nego i bojom i kvalitetom stakla. Za razliku od prvih, koji su od namjerno bojenog stakla, drugi su od prirodno bojenog prozirnog stakla zelene nijanse. Ovom tipu pripadaju ne samo bucasta djeca nego i idealizirana lica, možda Meduze. Istočnomediteranskog su, vjerojatno sirijsko-palestinskog podrijetla i datiramo ih u 3. st.

U Arheološkome muzeju u Splitu čuva se sedam kefalomorfni balzamarija, koje možemo podijeliti u dva tipa: tip Meduze i tip globularne kose, stariji i mlađi tip. Obratimo pozornost na kefalomorfni balzamarij tipa Meduze pod kat. br. 1, koji je dijelom rastaljen, što upućuje na pretpostavku da je ne samo priložen uz pokojnika nego i da je gorio na posmrtnoj lomači. Možda je mogao biti rastaljen i na neki drugi način, ali to nam se s obzirom na očuvanost čini malo vjerojatnim. Možda je nepotrebno spomenuti da nije riječ o pogrješki tijekom proizvodnje, jer se pogrješka takvog tipa teško može povezati s tehnikom puhanja u kalup, a

osim toga, tako manjkav primjerak vjerojatno i ne bi mogao biti uvezen. Ako je točno da je taj balzamarij gorio na lomači, to potvrđuje da je zaista riječ o balzamariju, a ne o bočici neke druge namjene. Uostalom, otprije je poznat rastaljeni primjerak iz nekropole u Monzi, o kojemu će još biti riječi. Osim toga, kako ćemo vidjeti, u Baurat Schillerovoj zbirci čuva se rebrom okovan bikefalomorfni balzamarij tipa Dionisa, kojemu je pridružena srebrna pinceta. Da je i drugi ovdje obrađeni tip bio bočica za mirise, potvrđuje analogan primjerak iz Gebel Adde u Nubijskoj pustinji, koji je nađen sa sadržajem - ružinim miomirisom.

Muzejski balzamariji uglavnom potječu iz Salone; jedino za navedeni rastaljeni primjerak nismo našli podatke o nalazištu. Nismo sigurni u salonitansko podrijetlo nalaza primjerka ovdje katalogiziranog pod brojem 3 s inventarnim brojem G 1895. U Muzejskoj je knjizi pod inventarnim brojem G 62 upisana vaza s dvije Meduzine glave visoka 8 cm, iz Salone. Moguće je da je tijekom vremena otpao broj s balzamarija koji smo inventirali pod brojem G 1894, jer bi taj mogao odgovarati navedenom salonitanskom balzamariju G 62. Istaknimo da je kod balzamarija kojima je nalazište nepoznato - uglavnom zato što im je, kao i nekim predmetima od drugih materijala u zbirkama Arheološkog muzeja u Splitu, tijekom vremena otpala ili im se izbrisala signatura - zapravo nepoznata uža odrednica nalaza, no sigurni smo da potječu iz Dalmacije.

Snažna tradicija puhanja stakla u kalup koja udružuje oblik, veličinu i dekoraciju posuda, otpočela je u obalnim gradovima rimskih provincija Sirije, Fenikije i Palestine, gdje je doživjela procvat, i odatle se preko rimskoga razdoblja sačuvala do bizantskih i islamskih vremena. Posude puhanu u kalup razlikuje se od staklenog posuda dobivenog drugim metodama po mogućnosti izrade većeg broja kopija koje su posve slične jedna drugoj, oblikom, veličinom i dekoracijom. Riječ je uglavnom o stolnom posudu, kao što su zdjele i čaše, ili o bočicama za mirise i pomasti. Kvantiteta dekoriranog stakla puhanog u kalup u 1. st. uvelike nadmašuje broj tako proizvedenog posuda u kasnije rimsko doba. Tehnika puhanja u kalup razvila se, dakle, na Istoku, negdje duž sirijsko-palestinske obale, vjerojatno u Sidonu ili u njegovoj blizini, u prvim godinama 1. st. poslije Kr. Grčki i rimski autori koji su pisali u 1. st. pr. Kr. i u 1. st. poslije Kr. slažu se u pripisivanju vodeće uloge u proizvodnji stakla Sidonu (Strabon, *Geografija*, 16.2.25; Plinije, *Historia naturalis*, 5.76 i 36.193), koji je bio poznat i po proizvodnji staklene sirovine i po obradbi, oblikovanju stakla, i to počevši od 1. st. pr. Kr. barem do četrdesetih godina 1. st. poslije Kr. Najranije databilno posude puhanu u kalup nađeno na Zapadu čini se da je bilo importirano s Istoka.¹

*Autor fotografija je Zvonimir Buljević. Fotografije nisu u mjerilu. Brojevi slika odgovaraju kataloškim brojevima.

¹ STERN, 1995., str. 65-67.

Nije identificiran nijedan latinski termin koji bi se odnosio na puhanje u kalup, premda bi se moglo očekivati da će ga spomenuti Plinije kad piše o tehnikama proizvodnje stakla u Sidonu, budući da je tehnika puhanja uvelike prakticirana u 1. st., ne samo u Sidonu nego i u Italiji. Ako Plinije zbog nečega nije znao kako se puhanjem u kalup izvodio dizajn, mogao je misliti da je staklo s dizajnom u reljefu dobiveno cizeliranjem kao srebro. Interpretiranjem Plinijeve izraza *argenti modo celare* kao *puhanje u kalup*, može se objasniti njegova šutnja o toj tehnici.²

Značenje i slavu Sidona pronijeli su i puhači stakla Aristoon, Artas, Philippos, Neikoon, i Eirenaios, koji su svom potpisu utisnutom u reljefu na ručkama skifosa dodali toponimsko *Sidonac*. Većina firmiranih ručki nadena je u Rimu pa se nagada da su upravo oni uveli puhanje stakla u Rim. O imenima puhača stakla saznajemo isključivo iz epigrafskih izvora kao što su firmirani stakleni proizvodi ili natpisi, poput onih nadgrobnih, na kojima su upisana imena i zanimanja pokojnika. Poznato je oko 130 imena rimskih puhača stakla. Od njih su petorica specijalisti u dekoriranom posudu puhanom u kalup: najpoznatiji su Ennion, Aristreas, Neikais, Iason i Meges. Djelovali su u 1. st. poslije Kr. na Bliskom istoku. Među imenima rimskih puhača stakla dva sigurno pripadaju ženama: Sentia Secunda iz Akvileje i Ennia Fortuna. Neikais je, čini se, bilo i muško i žensko ime. Sve su tri djelovale u 2. pol. 1. st. poslije Kr., Sentia Secunda i Ennia Fortuna u Italiji, a Neikais na Bliskom istoku.³

Od 2. do 4. st. puhanjem u kalup izrađivale su se gotovo isključivo boce i mali spremnici. Produkcija finog stolnog posuđa puhanog u kalup ugasila se negdje oko kraja 1. st. Tijekom 3. st. puhanje u kalup nešto je češće negoli u 2. st., ali više ne spada u dominantnu tehniku jer se izrodilo u masovnu produkciju relativno jeftinih, a atraktivnih bočica od prozirnog do providnog stakla prirodnih nijansi. Tijekom 4. st. puhanje u kalup bilježi limitirani revival, što se dijelom očituje i na kefalomorfnim bočicama. Prema Pliniju (HN, 36.198) u njegovo doba, između 50. i otprilike 77. godine, najcjenjenije je bilo obezbojeno i prozirno staklo, što sličnije kristalu. Novi zahtjev za prozirnim i obezbojenim posuđem namjesto providnog i neprozirnog obojenog stakla bio je vjerojatno glavni razlog što je posuđe od puhanog stakla izašlo iz mode, budući da je dizajn puhan u kalup manje jasan u prozirnog staklu. Najčešći oblici od stakla puhanog u kalup napravljeni nakon 1. st. su globularne bočice i kefalomorfnog posuđe. Novi oblik, razvijen prije sredine 3. st., je škropilica, bočica s unutrašnjom dijafragmom sa sitnim otvorom na bazi vrata. Izrađivane su u širokoj varijanti oblika i veličina pa tako i kao kefalomorfne bočice.⁴

² STERN, 1995., str. 68.

³ STERN, 1995., str. 68-69, bilj. 35, bilj. 43.

⁴ STERN, 1995., str. 185-187, za kefalomorfnog posuđe s kraja 1. st. vidi kat. br. 142, 145 i 146; za 3. st. vidi kat. br. 147-157; za 4. st. vidi kat. br. 158-164.

Kalupi puhača stakla morali su biti dostatno čvrsti da bi izdržali vrućinu i pritisak rastaljenog stakla. Rimski kalupi za puhanje bili su izrađivani od različitih materijala i nisu zahtijevali veliku investiciju; pronađeni su kameni, gipsani i drveni kalupi te oni od lima, ali čini se da su glineni bili u najširoj uporabi. Posude vjerojatno nije bilo hladeno u kalupima jer različiti omjeri skupljanja materijala kalupa i stakla mogu izazvati pucanje stakla ili kalupa. Dva su čimbenika bitno vezana uz konstrukciju kalupa za puhanje stakla: prvi je čvrsto zatvaranje kalupa oko stakla koje se počelo puhati, prije nego se raširi; drugi je brzo otvaranje kalupa nakon puhanja. To se odražavalo na broj i pozicioniranje odsjeka, te na konstrukciju uređaja za zatvaranje, kako bi se spriječilo istjecanje stakla kroz rubove zbog pritiska kao posljedice procesa puhanja. U 1. stoljeću poslije Krista izumljeno osam temeljnih tipova konstrukcija kalupa (MCT: Model Construction Types). Najraniji dokumentirani tip kalupa datira se u 13. godinu poslije Kr. Još je jedan čimbenik bitno utjecao na konstrukciju kalupa, a to je da staklo koje se širi puni kalup ravnomjerno tijekom puhanja; stoga je većini kalupa 1. st. presjek najvećeg obujma unutrašnjosti kružan ili kvadratičan, što je osiguravalo ispunjavanje kalupa u svim smjerovima istom količinom stakla. Za kefalomorfno posude korišteni su VI, VII, VIII i IX tip konstrukcije kalupa.⁵ Naši su balzamariji tipa Meduze puhani u kalup konstruktivnog tipa VIII, a balzamariji tipa globularne kose u kalup konstruktivnog tipa IX. Tip VIII vjerojatno je keramički kalup rabljen za male spremnike od ranog 1. do kraja 2. stoljeća. Podrijetlo mu je sirijsko-palestinsko, vjerojatno sidonsko, a nalazi ga se na Istoku i Zapadu. Posude napravljeno u tom kalupu ima ravni šav na dnu. Riječ je, dakle, o bipartitnom kalupu s dva vertikalna odjeljka, od kojih svaki oblikuje dio dna. Tip IX uglavnom je keramički ili gipsani kalup rabljen za kefalomorfno posude koje se može datirati u 3. i 4. st. Razvio se nakon kraja 1. st. po. Kr. Posude iz tog kalupa nema nikakvih šavova na dnu, koje može biti ravno, konkavno ili konveksno. Riječ je, dakle, o bipartitnom kalupu s dva vertikalna odsjeka, otvorenog dna.⁶

Obodi ovdje obrađenih balzamarija izvučeni su prema van pa svijeni prema unutra. Obodi većine rimskih bočica puhanih u kalup dovršeni su ponovnim grijanjem vrata posude, te njegovim obrađivanjem i okretanjem, kako bi staklo na obodu palo prema unutra, oblikujući rub svijen prema van, prema gore ili prema unutra, što se moglo izvesti korištenjem topline i gravitacije.

Kada je puhač stakla htio napraviti obod uglačan zagrijavanjem ili svijeni obod, mogao je to izvesti na dva načina: tako da posudu skine s puhaljke dok je još u kalupu te da potom u kalupu glača obod zagrijavanjem; druga je opcija bila

⁵ STERN, 1995., str. 45-48 i 204.

⁶ STERN, 1995., str. 30, sl. 15.

uklanjanje kalupa čim bi se staklo razvuklo. U tom slučaju, prisutna je stalna opasnost od oštećenja dizajna i oblika dok puhač svojevrsnom stezaljkom drži posudu u vatri. Stezaljka je instrument koji prijanja oko tijela i lako može oštetiti staklo ako je previše vruće.⁷ Tragove takvog instrumenta možda možemo vidjeti na salonitanskom balzamariju pod kat. br. 4, a moguće je da mu je, kao i onom pod kat. br. 5, vrat i obod bio obrađen slobodnim puhanjem. Za ostale pretpostavljamo da su obrađeni dok su bočice još bile u kalupu.

Iznimno je velika i raznolika zbirka kefalomorfne posuđe istočnomediteranske produkcije u Toledskome muzeju. Pod istočnim Mediteranom podrazumijeva se teritorij zemalja koje danas rube istočni Mediteran. To su Turska, Sirija, Libanon, Izrael, Jordan, Cipar i Egipat.

Većina kefalomorfne staklene posuđe su boce, i to spremnici, ako su začepjene, ili stolno posuđe, ako su otvorene, s uskim vratom iz tjemena glave; neke imaju jednu ili dvije drške. Među njima je nekoliko čaša, uglavnom s jednom drškom. Vrčevi, boce, *aryballoi*, čaše oživjeli su kefalomorfne oblike iz drugih materijala, što možda ide ukorak sa zanimanjem za antikvitete koje je bilo uzelo maha u Augustovo doba (27. g. pr. Kr. – 14. g. poslije Kr.). Nije jasno od kojeg je materijala kefalomorfne posuđe najprije izrađivano u rimsko doba. Vrčevi i boce s jednom ručkom u obliku jedne glave najraniji su databilni oblik staklene kefalomorfne posuđe istočnomediteranskog podrijetla potvrđen u staklu i keramici. Najranije datirana kefalomorfna čaša je staklena čaša iz Pompeja.⁸

Kefalomorfne posuđe javlja se u tri formata: s jednom glavom, potom janiformno, dakle s dvije nasuprotne glave, te s više glava. Ovdje nas zanimaju janiformne bočice s licima u suprotnim smjerovima. Termin janiformni uobičajen je u engleskoj literaturi, no mi smo se opredijelili za termin bikefalomorfni, da ne bi došlo do brkanja oblika i sadržaja. Teško je odrediti dataciju i podrijetlo bikefalomorfne formata; nema dokaza da su se proizvodili u 1. pol. 1. st. poslije Kr. Poznato je jonsko bikefalomorfno keramičko posuđe na istočnom Mediteranu 7. i 6. st. pr. Kr.; bilo je popularno i u Atici, te poslije u južnoj Italiji. Nedostatni su podatci koji bi riješili pitanje eventualno neprekinute tradicije helenističkog keramičkog i brončanog bikefalomorfne posuđe između kraja 4 st. pr. Kr. i 1. st. poslije Kr. Bikefalomorfno stakleno posuđe prvi put je izvedeno u 2. pol. 1. st. poslije Kr.⁹

⁷ STERN, 1995., str. 45, vidi kefalomorfne bočice pod kat. br. 161 i 162 na kojima je trag tog instrumenta; neki su vratovi i obodi obrađeni slobodnim puhanjem, primjerice toledski primjerci pod. kat. br. 149 i 151.

⁸ STERN, 1995., str. 201-202.

⁹ STERN, 1995., str. 202; boce se javljaju u sva tri formata, čaše samo u prvom.

Kefalomorfnim balzamarijima izvorište je, dakle, u sirijsko-palestinskim radionicama, odakle su izvoženi u velikom broju i širokom vremenskom rasponu; balzamarij iz Vigorovee datiran je Tiberijevim, Kaligulinim i Klaudijevim novcem,¹⁰ bočica iz Dura Europosa datirana je brončanim Komodovim novcem (177.–192.); poznati su starokršćanski primjerci bočica iz Karanisa sa *chi-rho* (XP) monogramom na dnu kao i ona iz Steinforta.¹¹ Clairmont nastavlja popis starokršćanskih bočica dodajući dvije iz Jeruzalema s *chi-rho* monogramom s invertiranim *rho*.¹² U početku su proizvođene na Istoku, no poslije se razvila i zapadna produkcija ovih balzamarija, u kojoj je moguće izdvojiti i prepoznati produkte galsko-rajskih radionica.¹³ Poznati su primjerci sa samo jednom glavom, te sa dvije i četiri glave koje čine tijelo balzamarija.¹⁴ Dopustite mali diskurs. Nedavno je u magazinu *National Geographic* posebnom tehnikom apliciran i otisnut na bojenu dio crteža kefalomorfog balzamarija tipa globularne kose - miris što ga je rekonstruirao kemičar Giuseppe Donato: svatko tko protrlja papir na označenome mjestu, može uživati u skupocjenom

¹⁰ CALVI, 1959., str. 10; STERN, 1995., str. 206/207, tip C; Tiberijev novac kovan je između 34. i 36. g., Kaligulin novac je kovan 37., a Klaudijev 41. g.

¹¹ KISA, 1908., str. 751-754; VESSBERG, 1952., T. VIII. 10 i 11, T. XVI. 3, str. 132, bilj. 6, str. 136: VI; ISINGS, 1957., forma 78 a, str. 93/94; CALVI, 1968., str. 104, bilješka 204; STERN, 1995., str. 211, sl. 93 i 94: 3. st.

¹² CLAIRMONT, 1963., str. 37, bilj. 36: čuvaju se u Palestinskom arheološkom muzeju u Jeruzalemu pod br. 1250 iz Sawarifa, te pod br. 1654.

¹³ ROFFIA, 1993., str. 70/71, bilj. 40; LIEFKES, 1997., str. 20, sl. 17.

¹⁴ KISA, 1908., str. 751-754, sl. 291-295; STERN, 1995.; RAVAGNAN, 1994., kat. br. 64 na str. 51, str. 46; GENÇLER, 2000., kat. br. 10 na str. 221, T. II, 1; VESSBERG, 1952., T. VIII. 10 i 11, T. XVI. 3, str. 132, bilj. 6, str. 136: B.VI; ISINGS, 1957., forma 78 a, str. 93/94; CALVI, 1968., str. 104, bilješka 204; SCATOZZA HÖRICH, 1986., forma 33, kat. br. 103, str. 52, T. XXXIII; ROFFIA, 1993., str. 70, 71, sl. 3; kat. br. 45; AUTH, 1976., kat. br. 74-77; The Constable - Maxwell Collection, 1979, kat. br. 98: 1. st. po. Kr.; kat. br. 100: 2. st. po. Kr.; kat. br. 111-118: 3. st. po. Kr.; SOTHEYBY'S, 1987., kat. br. 45 na str. 27, kat. br. 62 na str. 32, kat. br. 94 na str. 46, kat. br. 119 na str. 51; CLAIRMONT, 1963., T. XXI. 132, kat. br. 132 na str. 37; ulomci: kat. br. 133-145 na str. 37-38; GOETHERT-POLASCHEK, 1977., str. 257, forma 158 (1. st.), kat. br. 1531, T. 79; forma 159 (4. st.), kat. br. 1532, 1533, T. 80; GOETHERT-POLASCHEK, 1980., T. 2. 6; MARIACHER, 1966., str. 21, sl. 18, desno, kat. br. 20; PAŠKVALIN, 1976., str. 115 i 116, kat. br. 28: T. VI. 4 i kat. br. 29: T. V. 1; CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, 1976., T. I. 5, str. 176, bilj. 9-13, iz Budve; FOLLMANN-SCHULZ, 1992., kat. br. 23, str. 43, sl. na str. 44; CLAIRMONT, 1963., T. XXI. 132, str. 37 i 38, kat. br. 132-145; KISA, 1899., str. 47, 142/143, kat. br. 215-217, T. XXVI. 202-204; SUNKOWSKY, 1956., str. 18, T. 31a; BUCOVALĂ, 1968., str. 115, kat. br. 237a i b; DUSENBERRY, 1971., str. 16/17, 16-18, sl. 13-16; CARINGTON SMITH, 1982., sl. 6. 72 na str. 279, kat. br. 72 na str. 281, T. 39. k.

mirisu kakav je rabila Kleopatra.¹⁵ Primijetimo ovdje da se u Kleopatrino vrijeme taj miris svakako nije čuvalo u takvoj bočici.

U balzamarijima su se držale vrijedne i hlapljive mirisne i ljekovite supstancije. Danas na bočicama s nekim supstancijama stoji upozorenje s motivom mrtvačke lubanje i prekriženih kostiju. Je li možda sličnu simboliku mogla imati i bočica s dvije Meduzine glave koje su, barem djecu i manje upućene imale upozoriti: dalje prste, već i od samog pogleda na mene mogao bi postati kamen! Ili je, pak, i glava Meduze bila jednostavno dekorativan element? Uostalom i danas Meduzina glava krasi Versaceovu liniju.

Meduze, T. I.

Balzamariji pod kat. br. 1 i 2 su od neprozirnoga bijelog stakla, tijelo im je bicefalomorfno, a riječ je o glavama Meduze (s krilcima u kosi i zmijama koje su vezane u čvor ispod brade), vrat je cilindričan, obod je vodoravno izvučen pa savijen prema unutra. I balzamarij od providnog stakla pod kat. br. 3 ima tijelo oblikovano kao dvije Meduzine glave i vodoravno izvučen pa prema unutra svijen obod. Svima je prijelaz u dno naglašen oblikovanjem u glatki vrat na kojem su, ispod brade, zmije vezane u čvor.

U zbirci Newell u Wheaton Collegeu u Norton, Massachusetts, čuva se nekoliko bočica s dva lica, a jedna je visinom (7,6 cm), bojom stakla i obradbom oboda analogna našim primjercima pod kat. br. 1 i 2; datirana je u 1.-2. st. poslije Krista.¹⁶

Takva tamnomodra bočica visine 8 cm sirijskog podrijetla u vlasništvu Eliyahua Dobkina u Jeruzalemu datirana je također u 1.-2. st. poslije Krista.¹⁷

De Tommaso takve balzamarije svrstava u svoju skupinu/tip 81. Ističe da pripadaju skupini koja je u istočnim regijama Carstva zastupljena u širokoj paleti inačica (u obliku negroidnih glava, glava Meduze, Jana) do iza 3. st. Italski balzamariji imaju tijela od dvije ljudske glave i puhani su (naravno u kalup) od ljubičastog, azurnog i modrog stakla. Javljaju se u dvije varijante, onoj sa ženskim glavama (Vigorovea, Classe i Aquileia) i onoj s crnačkim glavama (Herculaneum, Pompeji, Ravenna). Pripisuju se najranijoj produkciji stakla puhanog u kalup i datirani su u klaudijevsko-trajansko doba. Samo jedan primjerak, iz Classe, pripisuje se orijentalnoj proizvodnji 3. st.¹⁸

¹⁵ NEWMAN, 1998., str. 110; premda nismo u posjedu, za zainteresirane prenosimo referentnu literaturu: G. DONATO et alii, *Sostanze odorose del mondo classico*, Venecija, 1975.

¹⁶ DUSENBERY, 1971., str. 16/17, kat. br. 16, sl. 13, 14, bilj. 55.

¹⁷ JGS VI, 1964., kat. br. 6, str. 156, 157.

¹⁸ DE TOMMASO, 1990., str. 90; čini se da je jedini ikonografski predložak u atribuciji tipa Janu bicefalija.

Vigorovejski balzamarij od prozirnog modrog stakla ima tijelo u obliku dviju Meduzinih glava, kratki vrat završava prema vani vodoravno izvučenim obodom, čini se da je savijen prema unutra, visok je 8 cm, a prilog je u grobu koji se datira Tiberijevim, Kaligulinim i Klaudijevim novcem. Stern grob datira u 2. pol. 1. st. po. Kr., a kako je u grobu nađeno stakleno posude italske proizvodnje, iz toga izvlači pretpostavku da je kefalomorfni balzamarij napravljen na Zapadu.¹⁹ Prema tomu, ono što De Tommaso naziva ženskim glavama barem u vigorovejskom slučaju možemo nazvati glavama Meduze. Akvilejski balzamarij od prozirnog modrog stakla, kojemu nedostaje vrat, ima tijelo u obliku dviju ženskih glava.²⁰ Sljedeći akvilejski balzamarij je od tankog smeđeg stakla, u obliku dviju glava, visok 8 cm.²¹ Oba su kao kvalitetan rad datirana u 1.-2. st. po. Kr. Treći je akvilejski balzamarij, od smeđeg stakla; čini se da mu tijelo čine dvije Meduzine glave, visok je 8,5 cm, datiran je, kao manje kvalitetan rad u 2. ili 3. st.²²

Upozorimo ovdje na nepreciznost De Tommasova navoda i o bojama italskih primjeraka; propustio je spomenuti smeđe staklo od kojeg su izrađena dva akvilejska balzamarija.

Prema Calvi, najučestaliji primjerci su oni s ravnim dnom poput akvilejskih balzamarija.

Iz Monze potječe jedan kefalomorfni balzamarij vjerojatno tipa Meduze, koji je kao i naš izrađen od neprozirno bijelog stakla, kao i naš rastaljen u vatri (nismo sigurni da je bikefalomorfan). Datiran je u 2. pol. 1.–2. st.²³

Bojom, visinom, izvedbom vrata, oboda i dna splitskim su balzamarijima tipa Meduza analogni bikefalomorfnim balzamarijima iz zbirke Constable-Maxwell, datirani jedan u 1., drugi u 2. st. poslije Kr.²⁴ Roffia u balzamarijima s tijelom u obliku dviju Dionisovih glava vidi analogije rastaljenome balzamariju iz Monze.²⁵ Balzamarij s tijelom u obliku takvih (bakhički krug) glava, jedne nasmiješene, druge ozbiljne, od neprozirnoga bijelog stakla, proizvod istočnjačke radionice, koji se nalazi u Baurat-Schillerovoj zbirci, datiran je u rano Carstvo. Niži je od ostalih (vis. 6 cm) i okovan je srebrenim limom,

¹⁹ CALVI, 1959., str. 10, sl. 1 i 2; STERN, 1995., str. 206/207, tip C: 1. st., 2. pol. 1. st.

²⁰ CALVI, 1968., str. 104/105, kat. br. 256 na str. 106, T. 16. 6; kat. br. 257 i 258 na str. 106.

²¹ CALVI, 1968., str. 104/105, kat. br. 257 na str. 106; nije jasno o kakvim je glavama riječ.

²² CALVI, 1968., str. 104/105, kat. br. 258 na str. 106.

²³ ROFFIA, 1993., str. 70, 71, sl. 3; kat. br. 45 na str. 72; MALBERTI, 1989., T. XX, 22 (vis. 7,7cm) na str. 29, str. 24, bilj. 15, str. 42.

²⁴ The Constable-Maxwell Collection, 1979, kat. br. 98 (vis. 7,6 cm) i kat. br. 100 (vis. 7,4 cm) na str. 64 i 65; čini se da su nazvani bočicama s Janusovom glavom kako bi se označila bikefalomorfnost tijela bočice, a ne zbog drugih ikonografskih značajki.

²⁵ ROFFIA, 1993., str. 70, bilj. 38; o tom tipu vidi STERN 1995., str. 220-222, kat. br. 140 i 141.

priključena mu je srebrna pinceta dugačka 8,7 cm s kružnim rukohvatom, stožerom i završetkom u obliku kliješta; nekoć je držala spužvu.²⁶ Bikefalomorfnu bočicu od tamnomodrog stakla iz zbirke Constable-Maxwell datirana je u 1. st. poslije Kr. Tijelo joj čine dvije Meduzine glave s krilcima na tjemenu i zmijama oko vrata.²⁷

U Milanskome muzeju čuvao se jedan balzamarij od čini se neprozirnoga bijelog stakla s tijelom u obliku dvije Meduzine glave. Na temelju usporedbe sa spomenutim vigorovejskim balzamarijem milanski se primjerak datira u 2. pol. 1. st., a pripisuje se sirijsko-palestinskoj radionici.²⁸

Trierski balzamarij tipa Meduze od žutosmeđeg stakla visine 6,9 cm datiran je u 1. st. poslije Kr.²⁹ Kölnski balzamarij u zbirci Niessen, kojemu je tijelo u obliku dvije Meduzine glave, od čini se neprozirnoga bijelog stakla, pripisuje se sirijskom rimskom staklu.³⁰

Zadnju riječ o staklu puhanom u kalup susljedno i kefalomorfnom staklenom posudu ima Stern. U 1. st. tip C koji se odnosi na bikefalomorfnu posudu zastupljen je tipom dvostruke Meduze. Većina bikefalomorfni boca tipa Meduze napravljena je na istočnom Mediteranu, a takva najranije datirana boca iz rimskog razdoblja, u 2. pol. 1. st. (vjerojatno već 3. četvrtina 1. st.), nađena je u Vigorovei u sjevernoj Italiji u grobu sa staklenim posudom koje je italjski proizvod, što navodi na zaključak, ako već nije dokaz, da su bikefalomorfne boce bile izrađivane i u Italiji gdje su ostale popularne tijekom 2. st.³¹

Tijekom 2. st. među kefalomorfnim oblicima najčešće su bikefalomorfne bočice bez ručke. Tip B se odnosi na dvostruke Meduze, dvije slične zavodljive Meduze kojima je uzor helenistički prikaz Meduze kao zavodljive žene znane kao Meduza Rondanini. Ovaj tip u 2. st. datira bočica od neprozirnoga bijelog stakla iz grobnice u Portorecanatiju, kod Ancone u Italiji. Stern pretpostavlja mogućnost italjskog podrijetla tipa B. U Toledskom muzeju ovaj tip ilustrira bočica od manganskocrvenog stakla visoka 10,5 cm.³²

²⁶ ZAHN, 1929., T. 8, 314, str. 101, str. 18.

²⁷ The Constable -Maxwell Collection, 1979, kat. br. 150 na str. 94, vis. 7cm.

²⁸ ROFFIA, 1993., str. 71, sl. 3, bilj. 42.

²⁹ GOETHERT-POLASCHEK, 1977., str. 257, forma 158, kat. br. 1531, T. 79; GOETHERT-POLASCHEK, 1980., T. 2. 6.

³⁰ SAMMLUNG-NIESSEN, 1911., kat. br. 1070, T. XXI (vis. 7cm) na str. 63, str. 17.

³¹ STERN, 1995., str. 203, 206-208.

³² STERN, 1995., str. 208, bilj. 45 i 46, sl. 88 na str. 209, kat. br. 142 na str. 223-224, bilj. 1 i 2 na str. 224

Roffia primjećuje kako je bijelo neprozirno staklo karakteristično za mnoge sirijske proizvode puhane u kalup, dok je u suvremenoj zapadnoj proizvodnji češće korišteno prozirno staklo živih boja.³³

U Saloni je, odnosno u Dalmaciji, od kefalomorfnih bočica od neprozirnobijelog stakla koje upućuje na sirijsko-palestinsko radioničko podrijetlo zastupljen samo tip Meduze. Balzamarij ovog tipa, od prozirnog tamnosmeđeg stakla možda je produkt neke zapadne, možda sjevernoitalske radionice. Možda sva tri imaju isto podrijetlo. Sva tri balzamarija datiramo u 2. st. poslije Krista.

Globularna kosa: Meduza?; Bucmasta djeca, T. II.

Balzamariji pod kat. br. 4-7 razlikuju se od prethodne skupine balzamarija u obliku Meduze ne samo oblikom tijela, koje čine dva lica dječaćkih ili mladenačkih obilježja s kovrčavom kosom složenom od nizova globula, nego i bojom i kvalitetom stakla. Za razliku od prvih, koji su od alokromatskog ili namjerno bojenog stakla, drugi su od idiokromatskog ili prirodno bojenog prozirnog stakla zelene nijanse. Za razliku od stakla kod tipa Meduza, staklo ovih balzamarija puno je zračnih mjehurića i tragova razvlačenja. Kod cijelih balzamarija (kat. br. 4 i 5) prijelaz iz tijela u vrat je stisnut, tako da su vratovi nepravilni, a obodi, premda slično tretirani kao kod prvog tipa, jače su izvučeni prema vani (potom savijeni prema unutra) tako da, osobito onaj pod kat. br. 4, djeluju ljevasto. Za ulomak pod kat. br. 7 pretpostavljamo bikefaliju zbog dimenzija sačuvanog lica. Balzamarij pod kat. br. 5 nedavno je objavljen i datiran u 2. st. ili u početak 3. st.³⁴

U već spomenutoj zbirci Newell u Wheaton College u Nortonu, Massachusetts, bikefalomorfna bočica od prozirnog smeđeg stakla u obliku mladenačkih okruglastih lica obrubljenih krupnim kovrčama kose datirana je u 2. st. poslije Kr.; nije samo visinom (8,1 cm) analogna našoj bočici pod kat. br. 4, nego joj je i prijelaz iz tijela u vrat stisnut.³⁵

O kasnijoj dataciji i uporabi ovog tipa svjedoči bikefalomorfni balzamarij nađen kao prilog u sarkofagu u opatiji sv. Viktora, u Marseilleu.³⁶

U Royal Ontario Museum čuva se balzamarij od modrog stakla visok 8 cm, sidonskog (sirijskog) podrijetla datiran u 3.-4. st. poslije Krista. Nađen je u Gebel Addi u Nubijskoj pustinji. Još sadrži miris ruže.³⁷

³³ ROFFIA, 1993., str. 70, bilj. 39.

³⁴ FADIĆ, 1997., kat. br. 58 na str. 118, str. 83/84.

³⁵ DUSENBERY, 1971., str. 17, kat. br. 17, sl. 15, bilj. 56.

³⁶ FOY, 1977.-1978., str. 212, sl. 76.4 na str. 213; STERN, 1995., str. 239, bilj. 6.

³⁷ KAELLGREN, 1977., str. 8, STERN, 1995., str. 211, 212, sl. 96.

Balzamarij od crvenosmedeg stakla iz zbirke Constable-Maxwell osim sličnosti u izvedbi glava pokazuje sličnost s našom mladom skupinom u prijelazu tijela u vrat, koji je stisnut kao kod našeg balzamarija pod kat. br. 4, te u izvedbi oboda, koji je ljevkast s prema unutra svijenim rubom, kao kod našeg balzamarija pod kat. br. 5. Datiran je otprilike u 3. stoljeće.³⁸

Na jednoj stranici kataloga je fotografija pet bikefalomorfnih balzamarija, koji su, kao i naši, izrađeni od zelenog stakla, a svi su datirani otprilike u 3. st. Svi imaju pomalo nepravilne vratove i izvučene te prema unutra svijene obode. Kod svih je, kao i kod naših, naglašen prijelaz u dno oblikovanjem glatkog vrata, što se još bolje primjećuje kod elegantnijeg ranijeg tipa Meduze. Četiri balzamarija imaju bucmasta lica djetinjih obilježja i kose koje ih uokviruju u grozdolikim kovčama.³⁹ Jedan balzamarij, međutim, ima tijelo oblikovano od dviju Meduzinih glava s valovitom kosom i zmijama oko vrata.⁴⁰ Poznat je takav primjerak (u Stockholmu), vjerojatno ciparski, od stakla boje ametista, dakle ljubičaste ili purpurne boje, koji Vessberg označava kao bocu tipa B.VI,⁴¹ a Stern je određuje kao tip C, koji datira u kasno 3. ili 4. st. uspoređujući je s datiranom bočicom iz groba u Pelli u Jordanu.⁴² Ovoj našoj skupini sličniji je ciparski balzamarij od žutosmedeg stakla u Cyprus Museum u Nikoziji.⁴³

U Newark muzeju čuva se nekoliko bikefalomorfnih bočica, te jedna kvadrikefalomorfna. Našima je međutim analogna samo jedna varijanta, tipična, ona s kovčavom kosom i zdepastim obilježjima. Riječ je o balzamariju od zeleno-modrog stakla, s pogrješno restauriranim obodom. Datiran je u 2.-3. st. i navodno potječe iz Palestine.⁴⁴

Napomenimo da među našim balzamarijima nema nijednog (dobro, to ne možemo sigurno znati za onaj pod kat. br. 7) koji bi imao različite izraze lica (jedno nasmiješeno, drugo namršteno), a to je značajka koja je, prema Auth, uobičajena kada je riječ o bikefalomorfnim bočicama.⁴⁵

U Sothebyjevom prodajnom katalogu nalazimo dvije analogije ovom tipu. Jedan je balzamarij od čini se neprozirno svijetlomodrog stakla datiran otprilike u 3. stoljeće,⁴⁶ dok je onaj od manganskocrvenog stakla s izraženijim obilježjima bucmastog djeteta i s ljevkastim obodom datiran u 2.-3. stoljeće.⁴⁷

³⁸ The Constable-Maxwell Collection, 1979, kat. br. 112 na str. 71, vis. 10,5 cm.

³⁹ The Constable-Maxwell Collection, 1979, kat. br. 114 (vis. 8,2 cm), 116 (vis. 7,6 cm), 117 (vis. 7,7 cm), te 118 (vis. 7 cm), str. 72 i 73.

⁴⁰ The Constable-Maxwell Collection, 1979, kat. br. 115 (vis. 8,3 cm), str. 72.

⁴¹ VESSBERG, 1952., T. XVI, 3; T. VIII, 11, str. 136, vis. 8 cm.

⁴² STERN, 1995., str. 238/239, kat. br. 158, str. 214.

⁴³ VESSBERG, 1952., T. VIII, 10, str. 136 (vis. 8,6 cm).

⁴⁴ AUTH, 1976., kat. br. 74 na str. 74, vis. 8,3 cm.

⁴⁵ AUTH, 1976., kat. br. 340-342 na str. 200 i 201; svakako nije neuobičajena.

⁴⁶ SOTHEBY'S, 1987., kat. br. 119 (vis. 6,5 cm) na str. 51.

⁴⁷ SOTHEBY'S, 1987., kat. br. 94 (vis. 11cm) na str. 46.

Među balzamarijima u zbirci Gorga nalaze se dva ulomka dvaju kefalomorfni balzamarija, od kojih je jedan izrađen od ljubičastog, a drugi od zelenomodrog stakla. Onaj od ljubičastog stakla je zbog bucmastog obilježja sličniji salonitanskim balzamarijima tog tipa, no čini se da ima zmijske oko vrata.⁴⁸

Kölnski balzamarij u zbirci Niessen, kojemu je tijelo u obliku dviju dječjih glava, od žutozelenog prozirnog stakla, pripisuje se sirijskom rimskom staklu.⁴⁹ Istom tipu pripada još jedan balzamarij od prozirnog zelenog stakla iz te zbirke,⁵⁰ kao i tri balzamarija u zbirci Marie Vom Rath, koje Kisa drži aleksandrijskim proizvodom.⁵¹

Balzamarij s tijelom u obliku dječjih glava od zelenkastog stakla, proizvod istočnjačke radionice, u Baurat-Schillerovoj zbirci, datiran je otprilike u 2.–3. st.⁵²

U Dura Europosu nađen je jedan cijeli primjerak, te ulomci desetak sličnih bočica od stakla u raznim bojama. Clairmont ih datira u kasno 1. i 2. st.⁵³ U Royal Ontario Museum analogan balzamarij od svijetlog tankog žutozelenog stakla datiran je u kasno 3.-4. st.⁵⁴

Analogan primjerak od zelenog stakla iz Jajca pronađen je u kasnoantičkom grobu iz 4. st. poslije Krista. Paškvalin drži da tijelo oblikuju dvije Meduzine glave, koje su, istina, reducirane u prikazu i načinu izradbe u odnosu na ranije, kvalitetnije primjerke, ali ipak su Meduzine.⁵⁵

Bočica iz zadarske, ninske ili aserijske nekropole, koja se čuva u Muranskom muzeju, od žutog stakla s tijelom u obliku Erotove glave, datirana je kao proizvod istočne, vjerojatno sirijsko–palestinske radionice u razdoblje od 2. pol. 1. st. do 3. st.⁵⁶ Fadić drži točnijom dataciju bočice u 2. st. ili poč. 3. st.⁵⁷ Larese je uočila sličnost ovog muranskog zadarskog balzamarija s našim balzamarijima tipa globularne kose, a na temelju salonitanskog primjerka pod

⁴⁸ BACCHELI, 1998., T. X. 3, str. 112.

⁴⁹ SAMMLUNG NIESSEN, 1911., kat. br. 1071, T. XXI (vis. 7,5 cm) na str. 63, str. 17.

⁵⁰ SAMMLUNG NIESSEN, 1896., T. Vb, 5, kat. br. 161 na str. 11, bez vrata je.

⁵¹ KISA, 1899., T. XXVI. 202, 204 i 203, kat. br. 215 (vis. 7,8 cm), 216 (vis. 9 cm) i 217 (7,5 cm) na str. 142/143; i Clairmont drži ovakve balzamarije proizvodom zapadno sirijske - egipatske koine: CLAIRMONT, 1963., str. 37; vidi i FADIĆ, 1997., 84.

⁵² ZAHN, 1929., T. 8, 313, str. 101.

⁵³ CLAIRMONT, 1963., T. XXI. 132, kat. br. 132 na str. 37; ulomci: kat. br. 133-144 na str. 37-38.

⁵⁴ HAYES, 1975., T. 7, 94, str. 33, kat. br. 94 na str. 50; autor ga uključuje u skupinu "Sidonskog" stakla puhanog u kalup koja pripada ranim serijama sirijsko-palestinskog stakla.

⁵⁵ PAŠKVALIN, 1976., str. 115/116, bilj. 17, kat. br. 29, T. V. 1, vis. 7,5 cm.

⁵⁶ RAVAGNAN, 1994., kat. br. 64 (vis. 7,7 cm) na str. 51, str. 46.

⁵⁷ FADIĆ, 1997., str. 84.

kat. br. 5.⁵⁸ Jedan bikefalomorfni balzamarij također potječe iz Zadra, Nina ili Asserije i čuva se u muranskom Museo vetrario.⁵⁹ Od žućkastog je stakla, visok 7,7cm, prijelaz iz tijela u vrat mu je stisnut, a i obod je čini se ljevkast, a ne samo horizontalno izvučen. Budući da je fotografija loša, ne može se sa sigurnošću utvrditi kojoj inačici tipa globularne kose pripada taj balzamarij. Mariacher pretpostavlja da je riječ o akvilejskom eksportu na zadarsko područje. Zadnju riječ o ovom tipu ima Stern. Sve kefalomorfno posude iz 3. st. je bikefalomorfno. Bočice sa sličnim mladahnim licima punih obraza i kovrčavom kosom prikazanom u gustim globulama ili "gumbastom" kosom, označeno kao tip A, su istočnomediterranski, vjerojatno sirijsko-palestinski proizvod. Tip B je zapadni proizvod koji se razlikuje izvedbom kose. U Toledskome muzeju čuva se osam primjeraka tipa A. Tipu A pripadaju 4 serije; 3. serija ima XP-monogram na dnu. Puhani su u bipartitni kalup sa dva vertikalna odsjeka, vjerojatno otvoren na dnu (MCT IX), kakav je uobičajen u 3. i 4. st. Napomenim o da ovom tipu ne pripadaju sam o *bucmasta djeca* nego i idealizirana lica, možda Meduze, pri čemu duži uvojeci toledskog primjerka pod kat. br. 152 podsjećaju na ženske frizure severske dinastije (193. – 235. g. poslije Kr.). Tomu odgovara salonitanski balzamarij pod kat. br. 4. Ostali pripadaju tipu bucmaste djece. Istaknimo jednu od analogija koje Stern navodi uz kat. br. 149, balzamarij od maslinastozelenkastog stakla iz zadarske, ninske ili asserijske nekropole koji se čuva u Muzeju stakla u Muranu. Dva dječaćka lica mogu se pripisati Erosu, grčom bogu ljubavi, ili Dionisu, grčkom bogu vina, koji su često prikazivani kao djeca, a tijekom 2. i 3. st. štovani na sirijsko-palestinskom području. Osobito je privlačna interpretacija prikaza Dionisa dječaka, jer se Dionisovo djetinjstvo vezuje uz sirijsko-palestinsko područje; prema tradiciji iz 7. st. pr. Kr. (Terpandros, Fr. 8) pokopao je svoju dojilju Nysu u Nysa-Skythopolisu (danas Beth Shean u Izraelu), a pjesnik iz 5. st. pr. Kr. (Nonnos, *Dionysiaka* IX, 98-131) vezuje Dionisovo djetinjstvo s Mystis, dojiljom iz Sidona koja ga je podučila dionizijskim misterijima.⁶⁰

Egipatski nalazi iz 3. st. tipa A, serije 3 i 4, upućuju na to da je posude sa stiliziranom gumbastom kosom rabljeno, ako ne izrađivano, tijekom 1. pol. 4. st. poslije Krista. Većina je, međutim, kefalomorfnog posuda 4. st. zapadni proizvod s tendencijom povećanja dimenzija i u monokefalnom formatu.⁶¹ Primijetimo ovdje da Stern ne citira von Saldernov rad o antičkom staklu u

⁵⁸ LARESE, 1998., str. 67.

⁵⁹ MARIACHER, 1966., str. 18, kat. br. 20 na str. 21, sl. 18 desno.

⁶⁰ STERN, 1995., str. 210-212, kat. br. 149-156 na str. 232-237.

⁶¹ STERN, 1995., str. 212, bilj. 71, str. 213.

Splitu, gdje objavljuje i salonitansku bikefalomorfnu bocu iz 3. ili ranog 4. st., te Fadićev rad o staklenoj boci iz Senja s reljefnim prikazom ljudske glave koju autor datira u kraj 3. i do 4. st.⁶²

Podsjetimo, naši su balzamariji od zelenkastoga stakla stijenke mjehuraste strukture, puhani u bipartitni kalup, tijela su im u obliku mladenačkih lica, kovrčavih su kosa naznačenih redovima globula, stoje na zaravnjenim dnima. Navedene analogije upućuju na datiranje salonitanskih primjeraka sirijsko-palestinskog podrijetla u 3. st.

Zaključak

Tijela kefalomorfnog posuđa koje se proizvodilo od 1. do 4. st. poslije Krista, uglavnom tvore glave božanstava i mitoloških stvorenja među kojima se ističe Meduza, cijenjena zbog svojega apotropejskog značenja, slijede Dionis i bucmasta djeca, kod kojih je katkad jedno lice vedro, a drugo mrgodno. Bucmasta djeca možda prikazuju Dionisa ili Erosa, koji su često prikazivani kao djeca. Većina bočica tipa bucmaste djece, prema M. Stern, izrađena je u Sidonu ili u njegovoj blizini. Drugu skupinu čine neobična lica, uglavnom stranaca, sa zanimljivim etničkim obilježjima, pretežito negroidnim, te groteskna lica. Rijetko su u staklu izrađivana lica običnih ljudi; nema ih među istočnomediteranskim kefalomorfnim posuđem, a nekoliko tipova velikih boca u obliku muških glava izbacile su sjeverozapadne europske radionice u 3. i 4. st. poslije Kr. Etnički tipovi, karikature i obični ljudi pojavljuju se u većem broju u Italiji i sjeverozapadnoj Europi. Dionisi i djeca uobičajeni su na istočnom Mediteranu. Meduze su popularne na Istoku i Zapadu.⁶³

Tijekom 1. st. poslije Kr. stakleno kefalomorfno posuđe je čini se bilo proizvedeno i u sirijsko-palestinskim i u italjskim radionicama, da bi se u 2. i 3. st. proizvodnja koncentrirala na istočnom Mediteranu, i to uglavnom na sirijsko-palestinskoj obali. Čini se da se istočnomediteranska proizvodnja gasi oko sredine 4. st. Od 3. st. dalje kefalomorfne boce uobičajeni su proizvod sjeverozapadnih europskih radionica, od kojih je središnja bila kölnska. Tijekom 4. st. Germanija i Galija bile su glavni proizvođači kefalomorfnih boca. Kefalomorfne boce otkrivene su u Rimu u kontekstu 5. st., ali još nisu utvrđeni vrijeme i mjesto njihove proizvodnje.⁶⁴

⁶² Von SALDERN, 1964., kat. br. 9 na str. 45; nismo je uvrstili među balzamarije budući da je uglavnom riječ o bočicama čija visina ne prelazi 10 cm, a samo tijelo navedene boce sačuvano je u vis. od 9,7 cm; FADIĆ 1981-1982., str. 53-62.

⁶³ STERN, 1995., str. 203.

⁶⁴ STERN, 1995., str. 203.

Naši kefalomorfni balzamariji tipa Meduze puhani su u bipartitne kalupe kakvi su se rabili tijekom 1. i 2. st.⁶⁵ Riječ je o balzamarijima kojima tijelo čine glave dviju sličnih zavodljivih Meduza, prema helenističkom uzoru znanom kao Meduza Rondanini. Ovaj tip u 2. st. datira bočica od neprozirno bijelog stakla iz grobnice u Portorecanati, nedaleko Ancone u Italiji. Stern pretpostavlja mogućnost italskog podrijetla tipa B kojemu pripadaju i naši balzamariji.⁶⁶

Bikefalomorfni balzamariji pod kat. br. 1 i 2 su od neprozirnog bijelog stakla, a balzamarij pod kat. br. 3 je od providnog stakla smeđe boje. Svima je prijelaz u dno naglašen oblikovanjem u glatki vrat na kojem su, ispod brade, učvorene zmije. Roffia, pak, primjećuje kako je bijelo neprozirno staklo karakteristično za mnoge sirijske proizvode puhane u kalup, dok je u suvremenoj zapadnoj proizvodnji češće korišteno prozirno staklo živih boja.⁶⁷ Spaljani balzamarij pod kat. br. 1, uz primjerak iz Monze, vjerojatno svjedoči uporabu i ovog tipa balzamarija u funeralnom kultu spaljivanja pokojnika na lomači.

Naši kefalomorfni balzamariji tipa globularne kose puhani su u bipartitne kalupe kakvi su se obično rabili tijekom 3. i 4. st. u proizvodnji kefalomorfne posuda.⁶⁸

Na salonitanskom balzamariju pod kat. br. 4 možda možemo vidjeti tragove svojevrzne stezaljke, instrumenta kojim bi se pridržavala bočica dok se obrađivao obod, a možda mu je, kao i onom pod kat. br. 5, vrat i obod bio obrađen slobodnim puhanjem. Za obode ostalih balzamarija pretpostavljamo da su obrađeni dok su bočice još bile u kalupu. Balzamariji pod kat. br. 4-7 razlikuju se od prethodne skupine balzamarija u obliku Meduza ne samo oblikom tijela koje se sastoji od dva lica dječaćkih ili mladenačkih obilježja s kovrčavom kosom od nizova globula, nego i bojom i kvalitetom stakla. Za razliku od prvih, koji su izrađeni od alokromatskog ili namjerno bojenog stakla, drugi su od idiokromatskog ili prirodno bojenog prozirnog stakla zelene nijanse. Za ulomak pod kat. br. 7 pretpostavljamo bikefaliju zbog dimenzija sačuvanog lica.

Napomenimo da tipu globularne kose ne pripadaju samo bucmasta djeca nego i idealizirana lica, možda Meduze, pri čemu duži uvojci toledskog primjerka pod kat. br. 152 podsjećaju na ženske frizure Severske dinastije (193.–235. g. po. Kr.). Tomu odgovara salonitanski balzamarij pod kat. br. 4. Ostali pripadaju tipu bucmaste djece, a možda prikazuju Dionisa ili Erosa kao dječake. Istočnomediterranskog su, vjerojatno sirijsko-palestinskog podrijetla, i datiramo ih u 3. st.

⁶⁵ STERN, 1995., str. 204.

⁶⁶ STERN, 1995., str. 208.

⁶⁷ ROFFIA, 1993., str. 70, bilj. 39.

⁶⁸ STERN, 1995., str. 204.

KATALOG

1. G 1836; nepoznato nalazište, Dalmacija;

sač. vis. 4,6 cm, sač. duž. 6,3 cm, sač. šir. 3,8 cm, sač. deb. 2,2 cm, maks. šir. oboda 2,55 cm, maks. šir. vrata 1,6 cm, promjer dna 1,8 cm, sačuvana duž. tijela 4,7 cm;

neprozirno staklo mliječnobijele boje, djelomično rastaljeno, površina je većim dijelom glatka, mjestimično porozna, a pore su ispunjene tamnim mrljicama, pukotina presijeca dno balzamarija do brade bolje sačuvanog lica, ili lica A, do oka lošije sačuvanog lica, ili lica B; cijela A-strana balzamarija je bolje sačuvana, očito je druga ili B-strana bila bliže vatri ili izravno na vatri, trag kalupa vidljiv je na dnu, na trećinu udaljenosti od lica B, odnosno na dvije trećine od lica A, te uzduž spoja glave A, desno s glavom B, lijevo; tijelo je bicefalomorfno, prikaz Meduze kovrčave kose razdijeljene po sredini, od krilaca na tjemenu vidi se desno krilce glave A, odnosno lijevo glave B, drugo je oštećeno vatrom, na licima se vide oči, nos, od otvora nosnica se vidi samo jedan - lijeve nosnice glave B, obrazi, usnice, brada, dvije zmijske se sastaju ispod brade, jedan kraj vidi im se u visini ušiju, naglašeno je kružno dno na kojemu balzamarij više ne može stajati; naglašen je prijelaz iz tijela u vrat, obod je zaobljen, ruba presavijenog prema unutra; neobjavljen

2. G 1894; Salona;

vis. 7,7 cm, promjer oboda 2,4 cm; promjer vrata 1,3-1,4 cm, šir. tijela 4,1 cm, deb. tijela 3,1 cm, vis. tijela 4,5 cm, pr. dna 2,2 cm;

neprozirno staklo mliječnobijele boje, površina uglavnom glatka, sitne, izdužene pore i tragovi razvlačenja smjese vidljivi su osobito na vratu i na čelu jedne glave, uočljiv je trag kalupa po trećini dna i s obje strane spoja, u kosama dvaju glava, horizontalni tragovi obradbe na mjestu prijelaza iz tijela u vrat;

tijelo balzamarija je bicefalomorfno i kvadrikonveksno, Meduze su gotovo identične, na tjemenu se naslućuju krilca, kose se, razdijeljene po sredini, postrano kovrčaju uokvirujući nisko čelo, oči, podočnjake, obraze, nos s otvorima nosnica, usnice; brada je istaknuta, na vratu ispod brade sastaju se dvije zmijske koje izlaze iz kose; jedan kraj zmijske vidi se u visini ušiju; balzamarij nije osobito stabilan zbog razlike u visini spoja naglašenog kružnog dna, i horizontalnim linijama naglašen je prijelaz iz tijela u vrat, cilindrični vrat nešto je kraći od tijela i blago se sužava prema obodu koji je horizontalno izvučen prema vani, ruba koso vraćenog i uglačanog s unutrašnje strane; neobjavljen

3. G 1895; nepoznato nalazište, Dalmacija, možda Salona;

vis. 7,6 cm, promjer oboda 1,8 cm, promjer vrata 1,3 cm, šir. tijela 4,1 cm, deb. tijela 3,2 cm, vis. tijela 4,5 cm, promjer dna 2,2 cm;

prozirno staklo tamnosmeđe, jantarne boje, gotovo reljefni tragovi razvlačenja staklene smjese po vratu i na dnu, nekoliko zračnih mjehurića i manje prozirne mrljice, uočljiv je trag kalupa po trećini dna i s obje strane spoja, u kosama dvaju glava, pukotina po trećini dna križa se s tragom spoja kalupa;

tijelo balzamarija je bicefalomorfno i kvadrikonveksno, Meduze su gotovo identične, na tjemenu se vide krilca, kose se, razdijeljene po sredini, postrano kovrčaju uokvirujući nisko čelo, oči, nos, usnice; brada je istaknuta, na vratu se, ispod brade, sastaju dvije

zmije koje izlaze iz kose; jedan kraj zmija, vjerojatno glava, vidi se u visini ušiju, balzamarij stoji na naglašenom kružnom dnu, naglašen je i prijelaz iz tijela u cilindrični vrat koji završava zaobljenim, prema vani izvučenim obodom čiji je rub vraćen i uglačan s unutrašnje strane;
neobjavljen

4. G 61; Salona;

vis. 8,05 cm, promjer oboda 3,2 cm, promjer vrata 1,8-1,6, 1,5 cm, promjer tijela 4,7 cm, vis. tijela 5 cm, promjer dna 3,5 cm;
prozirno staklo zelene boje, dosta zračnih mjehurića, tragovi razvlačenja smjese na vratu, nešto manje prozirnih bjelkastih do smečkastih mrljica, crna mrljica na dnu, uočljiv je trag kalupa na spojevima, u kosi, dviju glava;
tijelo balzamarija je bicefalomorfno, gotovo identična lica uokviruju kosu počesljanu u guste grozdolike uvojke; možda se radi o prikazu Dionisa; na širokom licu ističu se ne osobito dobro izvedeni detalji: nisko čelo, oči, nos, otvori nosnica, usnice i istaknuta brada; balzamarij stoji na široko zaravnjenom, pomalo nepravilnom, blago konveksnom, trapezoidnom dnu na kojemu je vjerojatno radiran trag kalupa, stisnut je prijelaz iz tijela u kratki vrat koji se širi prema horizontalno izvučenom obodu presavijenog i s gornje strane zaravnjenog ruba;
neobjavljen

5. G 1044; Kaštel Stari, salonitanski ager;

vis. 9,5 cm, promjer tijela 4,9 cm, promjer vrata 1,6 cm, promjer oboda 3,6 cm;
prozirno staklo zelene boje, mnoštvo zračnih mjehurića i manje prozirnih mrljica, u kosi je trag kalupa;
tijelo je bicefalomorfno i kvadrikonveksno - lica i kose, kose su kovrčave, lica bucmasta s naznačenim očima, nosom i usnama, prijelaz u vrat je sužen, naglašen rebrom – tragom kalupa, nepravilni dugi vrat završava ljevkastim obodom poluprstenastog ruba, dno je zaravnjeno;
objavljen: FADIĆ, 1997, p. 118, kat. br. 58, p. 83/84.

6. G 63; Salona;

sačuvana vis. 4,45 cm, pr. tijela 5,5 cm, pr. dna 3,6-3,95 cm, deb. stijenke 0,5-0,75 mm;
prozirno staklo zelenkaste nijanse, dosta većih i mnoštvo manjih zračnih mjehurića, na dnu su vidljivi tragovi razvlačenja, vanjska je površina dna blago porozna, u stijenkama su zaostale nečistoće, nedostaje gornja trećina tijela, vrat i obod;
balzamarij stoji na zaravnjenom dnu, tijelo je bicefalomorfno i kvadrikonveksno, kose su počesljjane u guste grozdolike uvojke i uokviruju bucmasta lica s naznačenim očima, nosom i usnama;
neobjavljen

7. G 309; Salona;

sačuvana vis. 3,2 cm, deb. stijenke 2-0,75 mm, deb. dna 3,5 mm;
prozirno staklo zelenožute boje, nešto sitnih zračnih mjehurića, nedostaje veći dio balzamarija;
dno je bilo zaravnjeno, sačuvano je bucmasto lice s naznačenim očima, nosom i usnama;
neobjavljen

LITERATURA

AUTH, 1976.

AUTH S.H., *Ancient Glass at the Newark Museum*, Newark, New Jersey, 1976.

BACCHELI, 1998.

BACCHELIB., *Contributi sulla Collezione Gorga. Gli unguentari: analisi tipologica e quantitativa, Il vetro dell'anichità all'età contemporanea: aspetti tecnologici, funzionali e commerciali. Atti 2e giornate nazionali di studio. AIHV - Comitato nazionale italiano 14-15 Dicembre 1996 Milano*, Milano, 1998, pp. 109-113

BUCOVALĂ, 1968.

BUCOVALĂ M., *Vase antice de sticlă la Tomis*, Constanta, 1968.

CALVI, 1959.

CALVI M.C., *Vetri romani da una tomba di Vigorovea*, *Bollettino del Museo civico di Padova*, XLVIII, Padova, 1959., pp. 7-12

CALVI, 1968.

CALVI M.C., *I vetri romani del Museo di Aquileia*, Aquileia, 1968.

CARINGTON SMITH, 1982.

CARINGTON SMITH J., *A Roman Chamber Tomb on the South-East Slopes of Monasteriaki Kephala, Knossos*, *The Annual of the British School at Athens* 77, London, 1982, pp. 255-293.

CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, 1976.

CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ A., *Pregled i razvitak rimskog stakla u Crnoj Gori* *Antičko steklo v Jugoslaviji, Materijali XI*, Ljubljana 1976, *Separatum: Arheološki vestnik* 25 (1974.), 19-210, pp. 175-190

CLAIRMONT, 1963.

CLAIRMONT C.W., *The Glass Vessels, The Excavations at Dura Europos, final report IV, part V*, New Haven · Dura-Europos publications, 1963.

The Constable -Maxwell Collection, 1979.

The Constable -Maxwell Collection of Ancient Glass, Sotheby Parke Bernet, Monday 4th June 1979-Tuesday 5th June 1979.

DE TOMMASO, 1990.

DE TOMMASO G., *Ampullae vitreae. Contenitori in vetro di unguenti e sostanze aromatiche dell'Italia romana (I sec. a.C.-III sec. d.C.)*, *Archaeologica* 94, Roma, 1990.

DUSENBERY, 1971.

DUSENBERY E.B., *Ancient Glass in the Collections of Wheaton College*, *Journal of Glass Studies* 13, Corning, New York, 1971., pp. 9-33

FADIĆ, 1981.-1982.

FADIĆ I., *Staklena boca iz Senja s reljefnim prikazom ljudske glave*, *Senjski zbornik* IX, godina IX, Senj, 1981.-1982.

FADIĆ, 1997.

FADIĆ I., *Invenzione, produzione e tecniche antiche di lavorazione del vetro, trasparenze imperiali. Vetri romani dalla Croazia*, Milano, 1997., pp. 75-246

FOLLMANN-SCHULZ, 1992.

FOLLMANN-SCHULZ A.-B., *Die römischen Gläser im Rheinischen Landesmuseum Bonn*, Bonn, 1992.

FOY, 1977.-1978.

FOY D., *Notes sur quelques découvertes de verres dans le Sud Est de la France*, *Bulletin de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre* 8, Liege 1977.-1980., pp. 211-217

GENÇLER, 2000.

GENÇLER Ç., *I vetri di Hierapolis*, *Ricerche archeologiche turche nella valle del Lykos a cura di Francesco D'Andria e Francesca Silvestrelli*, *Archeologia e storia* 6, Lecce, 2000., pp. 209-260

GOETHERT-POLASCHEK, 1977.

GOETHERT-POLASCHEK K., *Katalog der römischen Gläser des Rheinischen Landesmuseums Trier*, Mainz am Rhein, 1977.

GOETHERT-POLASCHEK, 1980.

GOETHERT-POLASCHEK K., *Römischen Gläser im rheinischen Landesmuseum Trier*, Trier, 1980.

HAYES, 1975.

HAYES J.W., *Roman and Pre-Roman Glass in the Royal Ontario Museum*, Toronto, 1975.

ISINGS, 1957.

ISINGS C., Roman Glass from Dated Finds, Groningen/Djakarta, 1957.

JGS VI, 1964.

Recent Important Acquisitions, *Journal of Glass Studies* 6, Corning, New York, 1964., pp. 156-169

KAELLGREN, 1977.

KAELLGREN C.P. (ed.), A Gather of Glass. Glass through the ages in the Royal Onatario Museum, Toronto, 1977.

KISA, 1899.

ed. KISAA., Die antiken Glaeser der Frau Maria vom Rath geb. Stein zu Koeln, Bonn, 1899.

KISA, 1908.

KISAA., Das Glas im Altertume, Hiersemanns Handbücher III, Leipzig, 1908.

LARESE, 1998.

LARESE A., Osservazioni sui vetri della Croazia, *Rivista di archeologia* 22, Venezia, 1998., pp. 66-77

LIEFKES, 1997.

LIEFKES R. (ed.), Glass, London, 1997.

MALBERTI, 1989.

MALBERTI M., La necropoli della "Monzina", *Notizie dal Chiostro del Monastero Maggiore. Rassegna di studi del Civico Museo Archeologico e del Civico Gabinetto Numismatico di Milano* 43-44, Milano, 1989., pp. 23-58

MARIACHER, 1966.

MARIACHER G., Vetri del Museo di Zara restaurati, *Bollettino dei musei civici veneziani* 4, Venezia, 1966., pp. 17-32

NEWMAN, 1998.

NEWMAN C., Parfume, the Essence of Illusion, *National Geographic* 4, Washington, D. C., October 1998., pp. 94-119

SAMMLUNG NIESSEN, 1896.

Die Sammlung roemischer Alterthuemer von C. A. Niessen, Köln, 1896.

SAMMLUNG NIESSEN, 1911.

SAMMLUNG NIESSEN, vol. I i II, KÖLN, 1911.

PAŠKVALIN, 1976.

PAŠKVALIN V., Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, *Antičko steklo v Jugoslaviji, Materijali XI*, Ljubljana, 1976., *Separatum: Arheološki vestnik 25 (1974.)*, 19-210, pp. 109-139

RAVAGNAN, 1994.

RAVAGNAN G.L., Vetri antichi del Museo Vetrario di Murano, *Corpus delle collezioni archeologiche del vetro nel Veneto 1*, 1994.

ROFFIA, 1993.

ROFFIA E., I vetri antichi delle civiche raccolte archeologiche di Milano, Milano, 1993.

von SALDERN, 1964.

von SALDERN A., Ancient Glass in Split, *Journal of Glass Studies 6*, Corning, New York, 1964., pp. 42-46

SCATOZZA HÖRICHT, 1986.

SCATOZZA HÖRICHT L. A., I vetri romani di Ercolano, Rim, 1986.

SOTHEBY'S, 1987.

SOTHEBY'S. Ancient Glass, London, 1987.

STERN, 1995.

STERN E. M., Roman Mold-blown Glass. The First Through Sixth Centuries, The Toledo Museum of Art, Toledo, Ohio, 1995.

SUNKOWSKY, 1956.

SUNKOWSKY R., Antike Gläser in Carnuntum und Wien, Wien, 1956.

VESSBERG, 1952.

VESSBERG O., Roman Glass in Cyprus, *Opuscula Archaeologica 7*, Lund, C. W. K. Gleerup, 1952.

ZAHN, 1929.

ZAHN R., Sammlung Baurat Schiller, Rudolph Lepke's Kunst-Auctions-Haus, Berlin W35, Katalog nr. 2008, Berlin, 1929.

HEAD-SHAPED UNGUENTARIA IN THE SPLIT ARCHAEOLOGICAL MUSEUM

(S u m m a r y)

Deities and mythological creatures are the most common subjects of head-shaped vessels from the 1st to the 4th centuries A.D. Outstanding among them is Medusa appreciated for her apotropaic qualities, then Dionysos and Chubbylike Children either with smiling or with pouting faces. These children might represent Dionysos or Eros who were frequently represented as a child. Majority of Chubbylike unguentaria were made in Sidon or its vicinity.

In the 1st century A.D. glass unguentaria must have been produced both in Syro-Palestinian and Italian workshops, but in the 2nd and 3rd centuries eastern Mediterranean and especially the Syro-Palestinian coast became the main producers. Eastern Mediterranean production seems to have ceased around the mid-4th century. From the 3rd century onward head-shaped vessels were common in northwestern Europe and Cologne must have been a major centre.

The Medusa Type unguentaria in the Split Museum were blown in molds with two vertical sections which were in use during the 1st and 2nd centuries. Their body consists of two similar seductive Medusas made after Hellenistic model known as the Rondanini Medusa. This type is dated to the 2nd century on the basis of an opaque white flask from a tomb at Portorecanati near Ancona, Italy. Stern believes that also Type B which includes our unguentaria might be of Italian origin. The unguentaria under Cat. Nos. 1 and 2 are made of opaque glass and Cat. No. 3 is of translucent brown glass. On their neck-shaped bottoms the knotted snake appears under the chin. Roffia points out that white opaque glass is characteristic of many Syrian products blown in molds, and translucent glass in vivid colours is more frequently used in the west. Burnt bottle Cat. No. 1, together with the Monza piece, testifies to the use of this type in funerary cult when the dead were burnt on funeral pile.

The unguentaria of the Double Knobby-Hair type in the Split Archaeological Museum were blown in molds with two vertical sections. Such molds were used during the 3rd and 4th centuries for making head-shaped vessels. Salonitan unguentarium Cat. No. 4 probably reveals some traces of a clamping device which was used to hold the flask while finishing its rim, but it is also possible that both its neck and rim were made by free blowing as was the case with Cat. No. 5. The rims of other unguentaria must have been made while they were still in the mold. The unguentaria Cat. Nos. 4-7 differ from the Medusa Type not only in the shape of their body but also in colour and quality of glass. Their bodies consist of two youthful faces with curly knobby hair. In contrast to the Medusa Type which is made of painted glass, the latter are made of natural translucent glass of green shade. The dimensions of the preserved part of the face suggest that the fragment Cat. No. 7 must have been janiform.

It should be pointed out that Double Knobby-Hair Type does not include only Chubby Childlike Types but also idealized faces, probably Medusas. Long curls on the Toledo piece Cat. No. 152 are reminiscent of female coiffures of Severan dynasty (A.D. 193-235) as evidenced also by the Salonitan unguentarium Cat. No. 4. Others belong to Chubby Childlike Types and may represent Dionysos or Eros as boys. Those are of eastern Mediterranean, most likely of Syro-Palestinian origin and are dated to the 3rd century.

Translated by Maja Cambj

T. I

1a

1b

2a

2

2b

3a

3

3b

T. II

4a

4

4b

5a

5

5b

6a

6

6b

7